

МУЗЕЙЛАРГА ЭКСКУРСИЯ ҚИЛИШ

Д. Тўхтабоева

*Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи
Санъат бўлими мудири*

Музейлар аجدодлардан мерос бўлган бойликни келажак авлодга етказиб берадиган илмий, маънавий-маърифий хазина. Йиллар давомида бойиб, тўлиб бораверадиган бу хазина фақатгина маданий қадриятлар намойишигина бўлиб қолмай, узоқ тарих саҳифаларидан сўзловчи бебаҳо китоб ҳамдир. Ҳар бир музей ўзининг йўналиши, экспонатлари билан ўзига хос. Хусусан, Наманган вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи халқимизнинг мустақилликкача ҳамда ундан кейинги давр тарихини қиёсий жиҳатдан томоша қилиб ҳаяжонга тушасиз. Наманган вилояти тарихи ва маданияти давлат музейи эса ўзбек халқининг бебаҳо ва бетакрор санъат асарларини ҳайрат ҳамда ҳавас ила томоша қилиб, қалбларимиз ифтихор, кўнгилларимиз ғурур туйғуларига тўлиши шубҳасиз. Тасаввур қилиш ташриф буюрувчиларга ҳозир кузатган нарсаси билан олдин кўрган образларини солиштиришга имкон беради, ашё ҳақида аниқ маълумот олишига ёрдамлашади. Тасаввур қилиш 2 хил шаклда: эслаш ва ҳаёл қилиш кўринишида амалга оширилади. Агар ўзлаштириш фақат ҳозирги даврга тегишли бўлса, тасаввур қилиш бир вақтнинг ўзида ҳам ҳозирги ҳам ўтган замонга тегишли бўлиши мумкин. Тасаввур қилиш фикрлаш билан боғлиқ, улар ҳиссий ва мантиқий билиш орасидаги боғловчи, ўрта бўғин ҳисобланади. Тасаввур қилишнинг роли шунинг учун муҳимки, экскурсия

жараёни асосида, томошабинлар мушоҳада қилишади, ақлни жамлашади. Фикрлаш жараёнида томошабин солиштиради ва қарама - қарши қўяди, анализ ва синтез қилади. Фикрлаш янада мураккаб жараён, бу ақлий ҳаракат бўлиб, объект орасидаги муносабатни аниқлашга йуналтирилган. Бу инсон билишининг олий поғонаси. Ҳис қилиш орқали билиш инсонга атрофдаги борлиқ ҳақидаги картинани беради. Фикрлаш ҳам жамият ҳаёти, ҳам табиат қонунларини билишига ундайди. Фикирлаш-умумлаштирилган жараёни бўлиб, борлиқдаги ҳодисалар ва предметлар орасидаги муносабатлар ва боғлиқликни тиклайди. Тасаввур қилиш фикрлаш натижаси бўлиб, тушунчаларнинг шакилланишига хизмат қилади. Тушунча, кузатилаётган объектни бошқа объектлардан фарқлайдиган, экскурсия маршрутига киради ёки томошабинлар томонидан олдин кузатилган, янада умумий сезиларли белгилар муҳокамасининг мутаносиблигини ўзида акс эттиради. Экскурсияда тушунча – бу объект ёки борлиқни англаш натижаси, бу ташқи дунё фикрлашдаги акс шаклидир. Экскурсавод ҳикоясида тушунча фикр шаклига ўтади ва аниқ воқеа ёки ашёга бўлган муносабатни, бошқа ашё ва воқеалар билан унинг боғлиқлигини тасдиқлайди. Экскурсион амалиятда, илмий билиш методи бўлган аналогиядан кенг қўлланилади. Аналогияларни қўллаб туриб, экскурсавод ўхшаш белгиларни, икки ёки бир неча объектларнинг томонларини солиштиради ва шулар асосида бошқа объектларнинг ўзаро ўхшашлиги бўйича хулосалар қилади. Аналогия табиий илмий экскурсияларда табиат ҳодисаларини яхшироқ тушунишга имкон беради. Объектларни кўрсатишда аналогия методини қўллашдан олдин, уларнинг ўхшаш элементларини аниқлаш керак. Аналогия методи энг турли туман ассоциацияларини қўллашни назарда тутаяди. Инсон онгида кўплаб ҳодиса ва предметлар учрашганда, маълум ассоциациялар пайдо бўлади: иссиқ ҳақидаги тасаввур-совуқ ҳақидаги тасаввурни чақиради, ёруғлик ҳақидаги эса қоронғиликни. Экскурсион методика, педагогикадан олинган ўргатиш методларига таянади: сўзлаш, кўргазмалар ва амалий. Ҳикоя қилиш жараёнида экскурсавод сўзлаш методини қўллайди: материални оғзаки гапириб бериш, суҳбат, тушунтириш, у ёки бу манбаанинг мазмунини гапириб бериш, ўқиб тушунтириб бериш. Юқорида айтилганидек, экскурсия таъсирчанлигининг даражаси, нафақат экскурсаводга, балки томошабинларга ҳам боғлиқ, яъни улар ўзлаштириш жараёнида фаол бўлишлари лозим. Шунинг учун экскурсион методика фаол методларга таянади (энг аввало кузатиш методига). Кузатиш - ўрганиш ва тадқиқ этишининг бошланғич нуқтаси ҳисобланади ҳамда ашё ва ҳодисаларни онгли равишда ўзлаштиришга кўмаклашади. Экскурсияларда индуктив ва дедуктив билиш методлари. Экскурсия объектининг намоёниш этилиши шундай тузилган бўлиши керакки, у ўзига хослиги секин - аста очиб берилиши лозим. Кузатиш тартиби, унинг кетмакетлиги индуктив ёки дедуктив

характерга эга бўлиши мумкин. Ўрганишнинг бу методлари анализ ва синтез каби методикалар учун аҳамиятга эга. Лекин, уларни қўллашда муҳим фарқлар мавжуд. Агар анализ ва синтез экскурсиянинг шартли равишта “намойиш этиш” қисмида фаол қўлланилса, индукция ва дедукция хикоя қилинганда ўз ўрнини топади. Индукция - алоҳида, кам учрайдиган воқеалар, тарқатилган фактлардан умумий хулоса ва умумлаштиришдан оқил хулосага асосланган мушоҳада қилиш услубидир. Дедукция - мушоҳада қилиш услуби ёпиқ ҳолда мавжуд бўлмайди, улар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдиради. Бу жараёнда тўғри ва қайтувчи боғлиқликни ўрни бор: экскурсавод тушунтириб беради ва кўрсатади бу эса ўз навбатида тўғридан тўғри алоқа. Томошабинлар ахборотни қабул қилади ва унга нисбатан муносабатини (реакция) ифода қилади. Экскурсаводнинг муносабатини ташрифчиларнинг муносабатига таъсирини тўғри алоқа коррекцияси сифатида кўриш мумкин, бу хикоянинг келгусидаги шакл ва мазмунини, шунингдек, объектларнинг кўрсатиш методикасини ўзгартиришига олиб келади. Билиш жараёнида асосий ўринни хотира эгаллайди, бу ўзлаштиришнинг муҳим қисмидир. Хотира асаб тизимининг хусусиятларидан бири бўлиб, ахборотни эслаб қолиш қобилятида ўз ифодасини топади. Ташрифчи эшитган, кўрган ҳамма нарса, у нима ҳақда ўйлаётганлиги, нима кечинмалар ўтганлиги, кўриш ва эшитиш бўйича ахборот олиб, унинг хотирасида жамлайди. Хотиранинг асосий жараёнлари, эслаб қолиш, сақлаш, қайта тиклаш, таниш, эслашдир. Хотира ҳаракатланиш, эмоционал, образли ва оғзаки мантикий турларга бўлинади. Образли хотира типларига кўриш, эшитиш, таъм, ҳид билиш ва ҳис қилиш кабилар киради. Экскурсияда материални ўзлаштириш асосан кўриш (кўрсатиш), эшитиш (хикоя қилиш) хотиралари билан боғлиқ ва материални тушуниб эслаб қолишда кўрилади. Муваффақиятли эслаб қолишига экскурсавод эслаб қолиш учун берадиган кўрсатма ёрдам беради. Мавзунини очиб бера туриб, томошабинлар хотирасининг индивидуал ўзига хослигини кўзда тутиш керак. Экскурсион материални эслаб қолишда энг кўп самарага кўриш-эшитиш хотираси кучли бўлган инсонлар эришади. Материални талқин эта туриб, экскурсавод ташрифчиларнинг кўриш хотирасига таянади, бунда у авваламбор кўп вақтли образли хотира ва ахборотни қўллайди.

Ривожланган интеллектли (фикрлаш қобиляти кучли) инсонлар ахборотни яхшироқ ўзлаштиради. Заиф хотирага эга бўлган, ривожланмаган интеллектли инсонлар материални “чайнаб берилишига” муҳтож бўлиб, кузатилаётган объектни кенг таърифлаш, такрорлаш, батафсил тушунтиришга эҳтиёж сезади. Экскурсавод учун ташрифчилар томонидан қабул қилинган ахборот қўшилиши ва системалаштирилиши муҳим. Шунда у хотирада сақланиб қолади ва хотира асосида қайта тикланади. Бу жараёнларнинг муваффақияти, материал қанчалик тушунилганига, унинг даражаси, аҳамияти, экскурсавод берадиган

кўрсатмаларга боғлиқ. Экскурсиянинг муваффақияти диққат, фаоллик, йўналтирилганлик, кенглик, мукамаллик, чидамлилик каби воситаларга боғлиқ. Лекин, инсон диққати маълум бир объектларга йўналтирилиши учун уни ташкиллаштириш ва бошқариш лозим. Диққатнинг икки тури мавжуд: ихтиёрий ва мажбурий. Мажбурий (кўзда тутилмаган) диққат пассивлиги билан характерланади, бунда объект олдиндан танланмайди ва ҳеч қандай мақадсиз кўриб чиқилади. Диққатнинг бундай тури экскурсия учун намуна бўлолмайди. Ихтиёрий (онгли, билган ҳолда) диққат фаоллиги билан характерланади, у инсондан иродавий куч талаб қилади. Диққатнинг бу тури экскурсияда объект танланиши ва ҳикоянинг тўғри тузилиши фаоллаштирилади. Ихтиёрий диққат томошабинларнинг қизиқувчанлигини назарда тутди. Шунинг учун экскурсиянинг энг бошида ҳикоя ва кўрсатилаётган предметга қизиқиш уйғотиш керак ҳамда ихтиёрий диққатнинг чидамлилиги объектнинг ғайриоддийлиги, янгилиги, олинган ахборотнинг кутилмаганлиги, қарама-қаршилиги орқали таъминланади. Экскурсияда диққат ҳажмининг чегарасини инобатга олиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Диққат ҳажми бу инсонда нисбатан қисқа вақт ичида таасурот қолдириб, қабул қилина оладиган объектлар сонидир. Объектларни кўрсатишда онгнинг диққатни тақсимлаш каби ўзига хосликларига таяниш зарур. Бу томошабиннинг диққат марказидаги бир неча объектларни бир вақтнинг ўзида кузатиши, шу объектлар орасида ўзининг диққатини тақсимлаш ва экскурсион материални енгил ўзлаштириши керак. Онгнинг яна бир ўзига хослиги диққатнинг бошқа нарсалар билан чалғиши яъни битта кузатилаётган объектдан бошқасига диққатни ўтказиш қобилияти мавжудлигидадир. Экскурсаовод онсон чалғийдиган диққат сифатига эътибор бериши лозим. Бу жонланган шаҳар кўчаларида экскурсияларни олиб боришида муҳимдир, унда қатнашчиларнинг диққатини доимо намойиш объектига кирмайдиган ташқи предметлар чалғитади (транспорт, йўловчилар, ёнғин ёки тезёрдам машинасининг пайдо бўлиб қолиши). Чалғиш кўп ҳолларда диққатнинг сусайишига олиб келади. Ташқи шовқин, қўшнилариинг сўзлашуви каби факторларнинг таъсири остида экскурсиядаги диққатсизлик кучаяди.

Экскурсиянинг муваффақияти диққатнинг бир ерга жамланганлик даражасига боғлиқ. Бир гуруҳ томошабинлар диққатининг жамланганлиги ҳам турлича бўлиши мумкин. Айримлари мавзуни диққат билан эшитишади, экскурсаовод ҳикояси ва кўрсатилаётган объектларга қизиқишади, айримларга эса атрофидагилар, ташқи муҳит кучли ҳалақит беради. Агар экскурсия ишдан кейин олиб борилаётган бўлса, экскурсаовод одамларнинг чарчаганлигини ҳам инобатга олиши керак. Бундай ташрифчиларда эътиборсизлик, баъзи бир маълумотларни қабул қилмаслик каби диққатнинг пассивлиги кузатилади. Экскурсион методика, экскурсияга унинг мавзу ва мазмунига бўлган қизиқишини олдинроқ, яъни

экскурсия бошлангунга қадар, экскурсаводнинг кириш сўзидаёқ шакилланишини талаб этади. Ташрифчиларнинг диққати қатор меъзонларга боғлиқ; мавзуга қизиқиши, намоёиш этиш маҳорати, ҳикоя қилиш шакли, аудиториянинг тайёрилиги ва ҳоказо. Материални етказиб беришнинг қизиқарли шакли, мазмундорлиги, мантиқлилиги, кузатилаётган предмет ва гапирилаётган материалга бўлган диққатни сақланиб қолишига кўмаклашади. Таҷриба шуни кўрсатадики, ташрифчилар диққатининг давомийлиги қатор сабабларга кўра пасаяди: ҳикоя сифатининг пастлиги бир хил тўндаллиги, сўз бойлигининг камлиги, кўргазма билан боғлиқ ахборотларнинг йўқлиги. Бундан ташқари ахборотнинг кўплиги ҳам диққатнинг сусайишига олиб келади. Экскурсаводнинг вазифаси ўтказилаётган экскурсиянинг асосий масалалари ва мавзуга бўлган қизиқишини тингловчиларда уйғотиш. Бу гапирилган нарсани қабул қилишга қаратилган психологик кўрсатма ёрдамида қилинади. Мавзуга бўлган қизиқишни шакилланишида асосий ўринни маъруза матни эгаллайди, у томошабинларни экскурсиянинг мазмунига олиб киради. Томошабинлар диққати давомийлиги кўп ҳолларда, экскурсия қандай объектдан бошланиши ва маршрут нима билан якунланишига боғлиқдир. Дастлабки пункт экскурсион маршрутни боғлаши керак, яъни экскурсиянинг шаклланиши, экскурсион сюжет тўлиқ очиб берилиши лозим, охириги пункт шундай белгиланиши керакки, бутун экскурсион маршрутнинг материални умумлаштириш ва якунлаш мумкин бўлсин. Шу нарса муҳимки, томошабинда биринчи объект ёрқин тассурот қолдириш керак. Кутилмаганлик, кўргазма материалнинг янгилиги керакли эмоция ва қизиқишни уйғотади. Шунинг учун кўрсатиш ва ҳикоя қилишни шундай ташкил қилиш керакки, экскурсиянинг охиригача қатнашчиларда кайфият, гуруҳда ўзига хос муҳитни сақлаб қолиш керак. Экскурсавод психология талабларини инобатга ола туриб, томошабинларнинг диққатини бошқаради. Шу мақсадда у кўрсатиш ва ҳикоя қилишнинг қатор методик томонларини қўллайди. Масалан, экскурсавод ҳикоясидаги пауза, томошабинларни диққатлироқ бўлишга мажбур қилади (гуруҳда гаплашишлар тўхтайди, нигоҳлар экскурсаводга қаратилади). Экскурсавод ҳикоясига диққат сустрлашганда, у эшитувчиларнинг диққатини объектга қаратади. Агар ёдгорлик эътиборни жалб қилолмай қолса, экскурсавод қизиқарли мисол келтиради, яни диққатга сазовор муҳим воқеа ҳақида гапира бошлайди. Бундай қайта курилиш бошқа экскурсаводлардан фарқланувчи катта таҷрибани талаб қилади. Психология қонунларини билиш, экскурсаводга гуруҳнинг диққатини назорат қила олишга ёрдам беради, экскурсия жараёнида томошабинлар томонидан материални ўзлаштирилишининг ўзига хосликларини ҳисобга олиб, тадбир қатнашчиларининг ҳиссиёти ва онгига янада кўпроқ таъсир қилишига имкон беради. Психология томошабинларнинг ёшига оид ўзига хосликларини инобатга

олишни талаб қилади. Энг паст диққат даражаси 18-21 ёшгача, ўртачаси 22-25 ёшда кузатилади, томошабинларнинг ёши 26 ёшдан ошганларида эса диққат даражаси оша бошлайди. Шунингдек, томошабинларнинг диққати экскурсаводнинг гуруҳга, ҳар бир томошабинга бўлган диққати билан боғлиқ, у ўз диққати чегарасини, материални мавзуси ва предметини, унинг композициясини ушлаб қола олиши, ҳикоя мантиқига риоя қилиши, томошабинлар ҳолатини ҳисобга олиш лозим. Экскурсавод шахснинг фаоллиги, тетиклиги, шунга лаёқатлилиги, қониқиши, чарчаганлиги ва бошқа психологик ҳолатларини ажрата билиши керак. Темперамент типлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш ҳам муҳимдир (сангвиник, флагматик, холерик, меланхолик). Юқорида кўрсатилганларнинг барчаси экскурсаводга томошабинлар билан туғри иш ташкил этишга имкон беради. Экскурсияларда тасаввур қилиш. Экскурсион жараёнда муҳим ўринни тасаввур қилиш эгаллайди. Бу ҳолда кўп нарсa экскурсаводнинг ҳаёлий образларини яратиш қобилияти билан боғлиқ. Психологияда тасаввур қилиш психологик жараён бўлиб, унда борлиқнинг акси специфик шаклда намоён бўлиб, хотира қабул қилиши образлар асосида яратилади. Тасаввур қилиш томошабинларга объектларни кузатганда, ўз тасаввурларини уйғунлаштиришга имкон беради, шунингдек, янги тасаввурларни қабул қила туриб, ўз онгида борлиқни акс эттиради. Экскурсаводга қўйилган талаблардан бири ривожланган ҳаёл қилишга эга бўлиш ва образли фикр юрита билишдир. Табиий офатлар сабабли йўқ бўлиб кетган ёки бошқа шаҳарда жойлашган ёдгорлик ҳақида гапира туриб, экскурсавод уни шундай таърифлайдики, томошабинлар “объектни кўра бошлашади”. Бунга сабаб, экскурсавод олдиндан шу объектни ўзи кузатган, фотосурат ва реконструкциялари билан мукамал танишган, ўз онгида объектнинг тимсолини муҳрлаган ва керак жойда шу билимларини бемалол бошқаларга етказиб бера оладиган даражага етган бўлиши керак. Экскурсияда ҳикоянинг қабул қилиниши аҳамиятли даражада томошабинларнинг тасаввур қила олишга асосланган. Ривожланган тасаввур уларга экскурсавод нима ҳақда гапираётгани образли фараз қилишига имкон беради. Экскурсавод ва томошабинларнинг тасаввур қилиш асоси, олдиндан ўзлаштирилган таассурот ва билимлари ҳисобланади. Улар аниқ ҳаёлий образларни яратиш учун дастлабки материал ҳисобланади. Муҳими, экскурсияга тайёргарлик кўриш жараёнида (экскурсаводнинг тасаввурида чизилadиган картина реал, аниқ, тарихан туғри бўлиши лозим. Келгусида, экскурсияни олиб бораётганида, у бу картиналарни шундай ёрқин ва ишонарли қилиб қайта тиклайдики, улар томошабинларнинг ҳаёлий нигоҳида пайдо бўлади ва шу кўринишда хотирага муҳрланиб қолади). Турлари диққат сингари, инсонда тасаввур қилиш ҳам ихтиёрий ва ноихтиёрий, қайта яратувчи ва ижодий, фаол ва пассив бўлади. Қайта яратувчи тасаввур қилиш предметни

оғзаки тушунтириб беришга (хикоя), предметни шартли тасвирлашга схема, чизма, харита, предметни нусхасини намоёиш қилишга (муляж, модель, реконструкция) асосланади. Тасаввур қилишнинг бу тури, томошабинларнинг ҳаёлан оғзаки айтилганларни кўриш, объектнинг ташқи кўринишини қайта яратиш характерлидир. Қайта ишланадиган тасаввур конструктив характерга эга. Тасаввур қилишнинг бу турига томошабинлар онгида объектни аниқ намоён эта олишига таълуқли. Ижодий тасаввур экскурсаводга янги образларини яратишга имкон беради. Натурада кўрилган объектга қўшимча сифатида, экскурсавод объектнинг маълум кўринишга оид қисмларини ижодий тасвирлайди, етмаган деталларини ҳаёлан тўлдиради. Малакали экскурсавод ҳеч қачон экспонатга орқасини қилиб турмайди ҳамда кўрсатаётганда албатта унга олдин назар ташлайди. Экскурсия давомида йўл қўйилган энг кичик нотўғри таҳмин ёки ноаниқликлар ҳам гуруҳда экскурсаводга нисбатан ишончсизлик ва чуқур билимга эгалигига шубҳа уйғотади. Экскурсоводлик касбини бошловчиларига анча тажриба оширган хорижлик ҳамкасблари ва рухшунослар қуйидаги маслаҳатларни беришади: Биринчи ҳаяжонни енгиш учун унинг акси кучлироқ ҳаяжонланишга уриниб кўринг. Ёрдам бермаяптими - унда ўйлаб кўринг, ақлли одам омадсизликда сизни тушунишга ҳаракат қилади ва муҳокама қилмайди. Ҳар қандай шароитда омадсизлик- бу ҳам тажриба, сиз бундай хатога бошқа йўл қўймайсиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

- 1.Альмеев Р. Музеи Узбекистана и социально-культурные перспективы их развития. – Ташкент: Издательско-полиграфический дом имени Гафура Гуляма. 2007.
- 2.Илалов И. Музееведение. – Ташкент: Муסיқа, 2006.
- 3.Курязова Д.Т. Ўзбекистонда музей иши тарихи. Тошкент: Санъат, 2010.
- 4.Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика. – Москва: Высшая школа, 2004.
- Юреньева Т.Ю. Музееведение. – Москва: Академпроект, 2003.
- 5.Архив.уз